

Hester Dibbits, Inclusie door ruzie.

Spreektekst voor de Keynote voor het Kennisplatform Educatie en Presentatie, Nationaal Archief, Den Haag, 15 maart 2019

Graag wil ik het Kennisplatform Educatie en Presentatie bedanken voor de uitnodiging. Het platform richt zich, zo las ik op de website, op thema's rond het presenteren van archieven aan het algemene publiek: aan docenten en leerlingen, cursisten, expositiebezoekers en toeristen. Voor dat specifieke publiek is specifieke expertise nodig, aldus de website, op het gebied van [educatie en beleving](#).

[De vraag die daarbij vandaag voorligt is: hoe kunnen we dat op een meer inclusieve manier doen?](#) De archiefsector wil inclusiever en diverser worden, maar dat blijkt nog niet zo eenvoudig te zijn. Wat betekent inclusie eigenlijk? Waar begin je? Wat verandert er? Hoe zorgen we met elkaar voor meer inclusiviteit en diversiteit in publieksbereik en educatie- en presentatieprojecten binnen de archiefsector? Dit zijn de vragen die bij de organisatoren van deze studiedag naar voren kwamen.

Het is ook het soort vragen waar een groepje studenten van de Reinwardt Academie zich in het kader van de afstudeerrichting Archief & Erfgoed over buigen. Of nee, ik moet precies zijn: hun hoofdvraag is net iets anders. Zij stellen de vraag: wat betekent 'inclusiviteit' in relatie tot het archief als instelling, tot bestaande collecties, tot toekomstige collecties en tot de maatschappij en gemeenschappen? Reinwardt student Savannah Aloserij heeft in een mooi blog verslag gedaan van de zoektocht die zij en haar medestudenten met experts uit de archiefsector enkele weken terug ondernamen naar het thema 'inclusiviteit in het archief als instelling'. Daarbij lag de focus op de vraag wat het betekent als je vanuit een streven naar inclusiviteit het archief gaat 'dekoloniseren'.

Dit is een hot topic: niet alleen rond en binnen musea en universiteiten klinkt de roep om dekolonisering – de roep om koloniale machts-structuren open- en af te breken - maar ook rond en binnen archieven. Op het blog staan verschillende aanvliegroutes. Bij dekoloniseren van archieven kan je denken aan acties op het terrein van

- - toegankelijkheid (transcriberen, meertaligheid)
- - beschrijvingen (woordgebruik, dekking van inhoud)
- - verantwoording van keuzes (rol van archivaris, financiering)
- - *en perspectieven (herwaardering van archief, meerstemmigheid).*

Allerlei vragen kwamen in de gesprekken tussen studenten en experts naar voren: Wat is eigenlijk het object dat je wilt dekoloniseren? Waarom dekoloniseren we eigenlijk en voor wie? Als je de samenleving bij het dekoloniseren betreft: wie kies je dan en waarom? Een belangrijke conclusie was dat er in elk geval meer ruimte zou moeten komen voor gebruikers, bezoekers, onderzoekers, publiek, om archiefbeschrijvingen te bediscussiëren en becommentariëren, en ruimte voor meer perspectieven, ruimte voor interactie tussen mensen. Interactie tussen mensen. Dat klinkt goed. En educatoren kunnen die interactie faciliteren. Prachtig. Maar ook daar staat of valt alles natuurlijk met de insteek die je kiest: waarover laat je mensen precies met elkaar praten? Hoever durf je als archiefinstelling te gaan? Wat nou als het tot ruzie komt?

Met deze vragen in gedachten focus ik in mijn lezing op een voor archiefeducatoren vertrouwde activiteit: een gesprek voeren over een archiefstuk dat je voor de gelegenheid op een sokkel hijst of in de vitrine zet. Net zoals collectiestukken in het museum op een sokkel of in een vitrine worden geplaatst. De archiefinstelling als een collectiedepot vol verborgen schatten die aan het publiek worden gepresenteerd. Theo Thomassen heeft in zijn oratie in 2011 kanttekeningen geplaatst bij de 'erfgoedisering' van het archiefwezen onder het mom van publieksbereik: "Vergroting van publieksbereik is belangrijk, maar van ondergeschikt belang aan de professionele plicht van archivariissen om onpartijdig te zijn, om iedereen gelijkelijk te bedienen en om de integriteit van de archieven te waarborgen." In andere woorden: "Vergroting van het publieksbereik is erfgoedpolitiek". Theo Thomassen haalt het voorbeeld aan van het Plakkaat van Verlatinghe dat aangeprezen werd als top-archiefstuk, en vervolgens, als object van erfgoed, door verschillende mensen op uiteenlopende manieren werd toegeëigend.

De kernboodschap van Thomassen's betoog is dat in elk geval de beroepsgroep van archivariissen zich helemaal niet druk zou moeten maken over publieksbereik. Het archief moet er gewoon voor zorgen dat mensen toegang kunnen krijgen tot het archief. Zodra je allemaal doelgroepen gaat proberen te bereiken ben je misschien juist NIET inclusief bezig. Je geeft je over aan de grillen van de tijd en je publiek.

Maar Thomassen stelde ook: “[Archieven] moeten mensen niet alleen toe-eigeningsmogelijkheden bieden maar ze ook de mogelijkheid bieden om hun eigen normen en waarden, hun eigen ideologieën historisch te relativieren, om niet alleen hun eigen geschiedenis te construeren, maar ook de geschiedenis van anderen te ontdekken, om hun collectieve identiteit niet alleen te zoeken in een gemeenschappelijke geschiedenis, maar ook in een gedeelde toekomst of in actuele verbanden als de democratische rechtstaat.”¹ En dat kan natuurlijk juist heel goed, aan de hand van een gesprek over 1 archiefstuk: stel het Plakkaat van Verlatinghe tentoon en nodig verschillende mensen uit om met elkaar in gesprek te gaan. Het archiefstuk als praatstuk.

Nu is in erfgoedland ‘storytelling’ heel erg in. Een deel van het publiek wil graag verhalen horen, het liefst een groots verhaal. Kun je inclusief zijn door een verhaal te vertellen? Een verhaal dat iedereen aanspreekt? Ik denk het wel. Niet een eng verhaal over een archiefstuk dat het DNA van een volk belichaamt, maar wel een verhaal dat ruimte biedt voor verschillende perspectieven en gelaagde geschiedenissen. Een verhaal als een culturele biografie van een archiefstuk, een verhaal over hoe het stuk in het archief terecht is gekomen. Ook dan kan het Plakkaat van Verlatinghe weer een prachtige case zijn. Er is niets mis met het op een sokkel hijsen van archiefstukken: er liggen belangrijke schatten in het archief en het is mooi om die te laten zien aan een breed publiek, met een gelaagd verhaal erbij, meeslepend verteld, voor een groot en divers publiek.

¹ Thomassen, p. 15.

Als 'archiefeducator' kun je juist door het faciliteren van gesprekken perspectieven in kaart brengen, die verder gaan dan enkel over het bepaalde archiefstuk. Via een gesprek aan de hand van een archiefstuk over een historische gebeurtenis, en een gesprek over het archiefstuk als object, kan het gesprek dan gaan over het archiefstuk als ARCHIEFstuk, om uit te komen bij een gesprek over het archief als fenomeen: wat is dat eigenlijk, een archief, en wat is een archiefinstelling voor een instituut? Wie bepaalt of iets wordt gearchiveerd? Wie stelt de regels op, en hoe politiek zijn die? Wat voor belangen, emoties en verschillende vormen van kennis zijn daarbij in het spel? Een gesprek over het fenomeen archief, dus: een gesprek dat je aan het denken zet over archiefstukken, maar meer nog over het proces van selecteren, beheren, en toegankelijk maken.

Het zijn de thema's waar archiefwetenschappers zich al tijden - in ieder geval sinds het postmodernisme intrede deed in de archiefwetenschap - mee bezig houden: Terry Cook, Laura Millar, Theo Thomassen, Erik Ketelaar, Verne Harris, Randall Jimmerson, Ann Stoler etc etc. en ook door professionals werkzaam in de archiefsector wordt over dit soort vraagstukken nagedacht.

Het zijn belangrijke thema's, en het zou de taak van de archivaris moeten zijn, zoals Laura Millar betoogt in haar standaardwerk *Archives, Principles and Practices*, om die ook met zijn/ haar publiek te bespreken.²

Vanuit die gedachte vertel ik u graag iets meer over een kritische erfgoed-educatie-methode die Marlous Willemsen, directeur van Imagine IC, en ik met een team van onderzoekers heb ontwikkeld. Het lijkt mij spannend om daarna met u in gesprek te gaan over hoe deze methode een toevoeging kan zijn in de archiefsector.

² Laura Millar, *Archives, Principles and Practices* o.a. hoofdstuk 11 en 12 (dit boek lezen de minor studenten als inleiding op de archivistiek)

Deze methode – we noemen het ‘emotienetwerken’ - is ontstaan vanuit een gevoel van ongemak over de manier waarop vaak over erfgoed wordt gesproken: alsof erfgoed een gegeven is, iets wat belangrijk is voor de identiteit van een groep en als zodanig per definitie beschermd moet worden. Maar zo simpel is het natuurlijk niet. Er is bij erfgoed juist vaak meer aan de hand: er staat iets op het spel, en behalve voorstanders van behoud zijn er doorgaans ook mensen die daar helemaal niets in zien.

Gebouwen, tradities, ambachtelijke praktijken, museumcollecties en ook archiefstukken en hele archieven krijgen juist in ingewikkelde interacties tussen allerlei verschillende belanghebbenden het predicaat ‘erfgoed’ opgeplakt. Erfgoed is geen vast gegeven, maar een kwaliteit die aan iets wordt toegekend. Soms lijkt dat bijna vanzelf te gaan: het predicaat erfgoed krijgt al het overheidsarchief na overbrenging naar een openbare archiefinstelling door de Archiefwet: de overheid noemt het dan erfgoed. Dus alle overheidsinformatie is volgens die wet na 20 jaar erfgoed en de inhoud van de depots van die instellingen volgen die benaming.

Maar iets tot erfgoed benoemen, kan ook tot een stevig debat leiden. En in deze snel veranderende, complexe wereld, waar voortdurend van alles tot erfgoed wordt gebombardeerd, is het belangrijk om inzicht te krijgen in die complexe interactie waarin iets als erfgoed wordt benoemd, herkend en beleefd. Dat geldt zeker voor professionals die met objecten van erfgoed werken: monumentenzorgers, medewerkers bij ngo’s op het terrein van immaterieel erfgoed, educatief medewerkers, maar ook leerkrachten in het basis- en voortgezet onderwijs, die hun leerlingen meenemen, de klas uit, naar dat ene monument, of het of naar een festival voor oude ambachten.

Iedereen zou het vermogen moeten hebben om een meta-perspectief in te kunnen nemen en dus kritisch te kunnen kijken naar de dynamiek rond erfgoed. Een samenleving waarin voortdurend erfgoedclaims worden gemaakt, vraagt om burgers die *erfgoedwijs* zijn, en om een professionele erfgoedpraktijk die werkt vanuit een ‘erfgoedwijze’ – een kritisch-dynamisch-interactionistische erfgoedopvatting.

Met erfgoedwijsheid doelen we dan op een geheel aan competenties die mensen in staat stellen om zich kritisch tot erfgoed te verhouden en het gesprek daarover te voeren, door oog te hebben voor de maatschappelijke dynamiek rond erfgoed en de eigen en andermans positie daarin. En wat daarbij dan kan helpen, is het beeld van een netwerk, met in het midden een object, of een ensemble van objecten, of een onderwerp, een zogenaamde hotspot of trend - en eromheen een verzameling individuen, met hun botsende belangen en emoties, die in onderling contact met elkaar staan, en van positie kunnen veranderen op het moment dat ze met elkaar in gesprek gaan.

Belangrijk hierbij is dat het netwerk niet uit gelijkgestemden bestaat, maar uit allerlei individuen, actoren, die op elkaar reageren, en van plaats kunnen veranderen. Het is een grillig geheel, een constellatie. Het denken in termen van “netwerkconstellaties” helpt om grip op het proces van erfgoedvorming te krijgen.

Die netwerkbenadering is (natuurlijk) niet iets van ons. In presentaties over ons onderzoek noemen we vaak Bruno Latour, met zijn Actor Network Theory, of Manuel Castells, met zijn idee van de Netwerksamenleving. Maar we zouden ook kunnen verwijzen naar Ulf Hannerz, die in zijn boek uit 1980, *Exploring The City. Inquiries Toward an Urban Anthropology* een heel hoofdstuk aan netwerkbenaderingen wijdt, onder de titel Thinking with Networks. Hannerz schrijft onder andere: “[...] network notions seem particularly useful as we concern ourselves with individuals using roles rather than with roles using individuals, and with the crossing and manipulation rather than the acceptance of institutional boundaries. It is in this light we see the connection of network analysis both to what may be termed anthropological action theory and to the study of urban and other complex societies.” (Hannerz, 1980: 175).]

Voor het netwerk rond objecten van erfgoed gebruiken we het concept ‘emotienetwerk’: we zien het als een lens, van waaruit je naar de praktijk van erfgoedvorming kijkt. Daarna onderzoeken wij hoe je dan goed in beeld kan brengen wat er gebeurt.

En onderzoeken wat het betekent als je het idee vertaalt naar een praktische methode dat in de praktijk kan worden ingezet. Onze hypothese is dat emotienetwerken als werkvorm mensen erfgoedwijs kan maken; dat het mensen een meta-perspectief kan bieden op het proces van erfgoedvorming. En dat dat dan weer kan helpen om een moeizaam onderhandelingsproces vlot te trekken, omdat je allemaal een stapje achteruit doet, en op metaniveau naar je zelf en de ander kijkt. Het is een instrument dat bewust inzet op meerstemmigheid en op inclusiviteit: het biedt mensen nieuwe (handelings en onderhandelings-perspectieven en daarmee ook handvatten om actief aan onderhandelingen over erfgoed deel te nemen.

Dat zijn onze onderzoekshypotheses. En die zijn we verder gaan onderzoeken, met financiering van de Nationale Wetenschapsagenda en NWO, met studenten, docenten, professionals en scholieren. In verschillende stappen en op tal van manieren hebben wij hiermee ge-experimenteerd, maar ook de vraag steeds verder bijstellend en aanscherpend. Wie zijn wij? Een grote groep, een groep die nog steeds groeit. We komen steeds een stapje verder, soms in korte brainstorms, soms in een bijeenkomst van een hele dag. En ondertussen testen we de methode iedere keer in de praktijk.

Wat doen we precies? Soms staan mensen in een kring, soms zitten ze aan tafel. We maken een mindmap en kijken, met elkaar, hoe onze posities veranderen. Het onderzoek naar emotienetwerken is geen onderzoek naar emoties. Het is een onderzoek naar een methode die mensen – jong en oud - bewust kan maken van het dynamische, genetwerkte karakter van erfgoed en van hun eigen en andermans gevoelens. Wat levert zo'n exercitie, waarbij je dus bewust op zoek gaat naar verschillende emoties rond een erfgoed-item, voor nieuwe inzichten op over erfgoed in het algemeen en het besproken erfgoeditem in het bijzonder? En wat verandert er in je positie ten opzichte van elkaar? De hypothese is dat er door te 'emotienetwerken' een nieuwe dynamiek ontstaat tussen mensen en dingen, en dat betrokkenen door samen te 'emotienetwerken' een andere kijk krijgen op erfgoed in het algemeen, op het erfgoeditem in kwestie en – last but not least - ook op elkaar. Het helpt je om met een open, kritische blik naar de dynamiek rond erfgoed te

kijken: naar het politieke krachtenspel, naar de belangen en naar de emoties (ook die van professionals!) die ervoor zorgen dat heel gewone dingen in een museum terecht kunnen komen.

We hebben inmiddels al heel wat workshops gegeven, waarbij de deelnemers nu eens over zelfgekozen items, en dan weer over een door ons uitgekozen item in gesprek gingen. Een casus waarmee we meermalen hebben geoefend, en steeds met een heel verschillende uitkomst, is het Wilhelmus. We beginnen dan te zingen, en brengen daarna met alle deelnemers in kaart wat er vervolgens gebeurde. Bij een workshop onlangs voor Erfgoedhuis Zuid-Holland kozen de deelnemers – provinciale ambtenaren, educatoren en andere erfgoedprofessionals – na de Wilhelmus case ook zelf per tafel een case, variërend van tradities (vuurwerk en kerstboomverbrandingen) tot de door de provincie Zuid-Holland verkozen thematische erfgoedlijnen (de Limes (twee maal) en de Atlantikwall (twee maal)) en de oude weg van Duinrell naar Wassenaar, die na herinrichting een nieuw leven tegemoet moet gaan: als erfgoed.

Een interessant discussiepunt is de rol van ‘kennis’ bij de waardering van erfgoed. Bij erfgoed zijn we al snel geneigd aan historische kennis te denken. Maar wat doe je met kennis van elkaars emoties? Telt dat soort culturele en/of sociale kennis ook mee?

Zorgt meer kennis over de dynamiek rond een specifiek erfgoeditem ook voor meer inzicht in erfgoedvorming in het algemeen? En zorgt het voor ontspanning tussen mensen met conflicterende belangen en gevoelens? Leidt het tot een gevoel van inclusiviteit?

Ruim een jaar geleden is het project *Emotienetwerken rond Erfgoed in Educatieve Settings* van start gegaan, als onderdeel van het Programma JOIN van de Startimpuls Veerkrachtige Samenlevingen van de Nationale Wetenschaps Agenda. Penvoerder van het EmErEd-project is de faculteit Geschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam, partners zijn naast Imagine IC en de Reinwardt Academie ook Museum Gouda, Waag Society, het LKCA en de CED-groep.

EmErEd onderzoekt wat er in de klas gebeurt als jongeren (PO en VMBO), leraren en erfgoedwerkers elk hun gevoelens rond concrete religieuze erfgoeditems in kaart brengen en bespreken.

Maar ook ervaringen zoals die met Erfgoedhuis Zuid-Holland, en eerder in 2017 voor onder meer Erfgoed Brabant, voor de Rijksdienst Cultureel Erfgoed en op de Historicidagen, en op de Reinwardt Academie zelf, brengen het onderzoek verder. Een belangrijke volgende stap is het door-ontwikkelen door Waag Society van een digitale tool waarmee *on the spot* de bevindingen in aansprekende digitale visualisaties kunnen worden vertaald. Werkt deze methode nu ook in het archief? We gaan straks de proef op de som nemen. Het wordt een experiment, op een heel mooi moment. Want wat wil het geval?

Over precies een week, op 22 maart, gaat een nieuwe tentoonstelling open: Topstukken in perspectief. Het Nationaal Archief selecteerde een twintigtal archiefstukken – topstukken - en vroeg op ieder topstuk ook een meer of minder bekende Nederlander te reageren. En straks krijgt ook het gewone publiek de gelegenheid te reageren. Zijn het wel topstukken voor iedereen? En wat betekenen ze nu, voor u? In 2005 was er ook al eens een tentoonstelling Topstukken KB en Nationaal Archief. Toen heette het: 'We hebben daarom een eerste selectie gemaakt, waarbij we vooral hebben gekeken naar de waarde van het object voor de Nederlandse geschiedenis.' Nu, ruim 14 jaar later, kiest het archief opnieuw, maar wordt het publiek naar een reactie gevraagd. Een heel mooi initiatief, en heel inclusief: er is ruimte voor meerstemmigheid.

Toch zijn er nog wel een paar kritische vragen over te stellen, juist met vraag van vandaag in gedachten: “Hoe zorgen we met elkaar voor meer inclusiviteit en diversiteit in publieksbereik en educatie- en presentatieprojecten binnen de archiefsector?”

Ten eerste kun je vragen stellen over het idee van competitie: waarom topstukken? Het idee van Topstukken past in het rijtje van: de Canon, de Lijst voor het Immaterieel Erfgoed, de Monumentenlijst: het archief, het museum, de geschiedenis als competitie.

Een andere vraag is: waarom, door wie en op basis waarvan zijn deze topstukken gekozen? Krijgen we daar inzicht in? Is er bijvoorbeeld ge-emotienetwerkt bij de samenstelling van de lijst? Wat voor waarderingsstrategie is er gevolgd? Waren er behalve historische ook praktische, politieke, emotionele of andere oogmerken in het spel, was er discussie over? En met wat voor doel zijn de verschillende topstukken gekozen?

U krijgt straks de gelegenheid om even uit uw rol als professional te stappen, en gewoon als mens aan tafel plaats te nemen, als u dat durft, om in een klein groepje het netwerk van andermans en ook eigen belangen, emoties, herinneringen en associates, rond 1 zo'n topstuk in beeld te brengen. Er vervolgens met elkaar over in gesprek te gaan, en te kijken wat er dan in het netwerk gaat verschuiven.

Van daaruit hoop ik dan met u in gesprek te gaan over het fenomeen archief, en de rol van belangen, politiek en emoties enz. in het proces van archiefvorming. Wat is een archief, hoe ontstaat het, wat voor belangen zijn ermee gemoeid, wat voor keuzes worden er gemaakt, in het proces van selecteren, wat gebeurt er juist NIET? Wat voor archieven ontbreken er, vergeten we, willen we misschien niet hebben?

U kent vast het werk van Ann Laura Stoler, die pleit voor onderzoek naar het archief niet zozeer als bron van kennis, maar als cultureel verschijnsel, als een plek waar binnen een gegeven kader, op basis van van overheidswege gegeven regels en wetten, kennis wordt *geproduceerd*. In wat voor context is de 'kennis' die we in archieven vinden tot stand gekomen en hoe werd en wordt die 'kennis' gebruikt?³

Misschien is dat wel waar we onszelf, en ons publiek voortdurend toe moeten uitdagen.

³ in "Colonial Archives and the arts of Governance", in: *Archival Science*, **2**: 87–109, 2002:

En dan is het weer spannend om terug te keren naar Theo Thomassen, die in zijn oratie reflecteerde op de internationale beroepscode van archivariissen, waarin staat dat de archivaris zo objectief en onpartijdig mogelijk moet zijn en alle belanghebbenden, inclusief huidige en toekomstige gebruikers, gelijkelijk moet behandelen.” Thomassen tekent daarbij aan: “Dat we ons als professionals moeten verzetten tegen de politisering van onze beroepsuitoefening betekent niet dat we ons moeten onthouden van maatschappelijk engagement.” en: “We moeten het politieke karakter van onze ingrepen onderkennen en daar met elkaar kritisch over van gedachten wisselen.

Het is precies wat ik mijn studenten in Rotterdam en Amsterdam ook leer. Maar is het voldoende om het alleen deel te laten zijn van universitair en hbo-onderwijs? Heeft het archief niet ook de taak om haar eigen publiek, gebruikers, bezoekers, klanten op te voeden tot kritische bezoekers? Door het gesprek aan te gaan over wat een archief eigenlijk is, of zou moeten zijn? Ik denk het wel. Ik denk zelfs dat het misschien de enige optie is. Juist door het publiek uit te dagen kritisch na te denken over het proces van archiefvorming, kan het ook zelf verantwoordelijkheid nemen waar dat nodig is: als je weet wat er NIET in een archiefinstelling zit, kun je beslissen er zelf voor te zorgen. Met hulp van... de archivaris. Want die maakt de cirkel rond, zo weet ik sinds ik in 2015 deelnam aan het Archiefatelier Documenteren van de Samenleving. Zoals de Reinwardt studenten in 2019 concludeerden dat er ruimte voor gesprek met bezoekers moest komen, stelden zij toen dat de archivaris zijn rol als faciliteerder moest nemen: leer anderen hoe je archiveert, ga in de adviseurspositie bij archiefvormers zitten, geef mensen de tools om archiefvormer te worden. Dit slaat tweemaal de spijker op zijn kop en het inclusieve archief is een feit: terwijl de archivaris de ene groep bezoekers of gebruikers of klanten leert hoe te selecteren, waarderen en te beheren, verzamelt de educator met de andere groep bezoekers alvast alle kritische vragen die vervolgens over het resultaat te stellen zijn.